

Бобурмирзо БОТИРОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти

МОВАРОУННАХРДА ИСЛОМ ҲУҚУҚИ АСОСИЙ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА “АЛ- ХИДОЯ” АСАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

РОЛЬ «АЛЬ-ХИДОЯ» В РАЗВИТИИ ОСНОВНЫХ ИНСТИТУТОВ ИСЛАМСКОГО ПРАВА В МОВАРОУННАХРЕ

THE IMPORTANCE OF AL- HIDOYA IN THE DEVELOPMENT OF BASIC INSTITUTIONS OF ISLAMIC LAW IN MOVAROUNNAHR

АННОТАЦИЯ: Мақолада Мовароуннахрда ислом ҳуқуқи асосий институтларининг ривожланишида “Ал-ҳидоя” асарининг аҳамияти, Бурхониддин Маргинонийнинг ислом ҳуқуқишунослиги шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни ва илмий меросида инсонпарварлик гояларини муҳим маърифий аҳамиятга эга эканлиги, “Хидоя” асарининг Марказий Осиё халқлари, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаёт ривож тарихида тутган ўрни ҳамда Маргинонийн илмий меросининг ҳозирги давримиз учун аҳамиятли томонларини кўрсатиш зарурлиги ёритилган.

КАЛИТ СЎЗЛАР: фикҳ, мазҳаблар, шофеийлар, моликийлар, ҳанафийлар, аждодлар, зардушт, жабҳалар, қиёсий таҳлил.

АННОТАЦИЯ: В статье освещается значение труда «Аль-Хидоя» в развитии основных институтов исламского права в Мовароуннахре, роль Бурхониддина Маргинани в становлении и развитии исламской юриспруденции и значение гуманитарных идей в научном наследии, роль труда «Хидоя» в общественно-политической и духовной жизни народов Центральной Азии, а также необходимо показать значимые аспекты научного наследия Маргинони на сегодняшний день.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: юриспруденция, мазхабы, шафииты, малики, ханафиты, предки, зороастрийцы, отрасли, сравнительный анализ.

ANNOTATION: The article highlights the importance of the work of “Al-Khidoi” in the development of the main institutions of Islamic law in Movarounnahr, the role of Burkhoniddin Marginani in the formation and development of Islamic jurisprudence and the importance of humanitarian ideas in the scientific heritage, the role of the work of “Khidoi” in the socio-political and spiritual life of the peoples of Central Asia, and it is also necessary to show the significant aspects of the scientific heritage of Marginania today.

KEY WORDS: jurisprudence, madhhabs, Shafi’ites, Maliks, Hanafis, ancestors, Zoroastrians, branches, comparative analysis.

Ўзбекистон Республикасида истиқлолнинг дастлабки кунларидан келажакда мамлакатда ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти қуришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Ҳуқуқий таълим, маънавий маданиятни шакллантириш масалалари демократик ҳуқуқий давлат қуришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган мамлакатимизнинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Буни амалга оширишнинг муҳим омилларидан бири – аждодларимиз томонидан қолдирилган улкан тарихий меросимизни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдир. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннахрда давлат ва ҳуқуқнинг, шу билан бирга маънавий маданиятнинг шаклланиши ва тараққиёти илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу ҳақда дастлабки яқка худоликни тарғиб қилган зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода маънавий маданият ривожига алоҳида эътибор қаратилган.

Ўрта асрларда Ўрта Осиёга ислом динини кириб келиши ва ушбу ҳудуд халқлари томонидан ислом динининг қабул қилиниши натижасида VIII-XII асрларда Мовароуннахр фундаменталь илмлар марказига айланди.

Мусулмон оламида, шу жумладан, Мовароуннахрда шариат илмларига хижрий II-III асрларда асос солиниши шариат илмларининг ривож ва такомиллашувига турки бўлди. Ислонинг назарий – ҳуқуқий асослари илк ислом давридан кейинги даврларда шакллана бошлади. Бу пайтга келиб ислом дини ўз атрофига араб бўлмаган халқларни ҳам бирлаштиришга улгурган эди. Шу туфайли нафақат фикҳ илмининг ривожланиши, балки исломни қабул қилган турли миллат ва ирк вакилларининг маънавиятини шаклланишининг ҳам ҳисобга олиш лозим эди.

Ислом динини қабул қилган халқларда янги динни қабул қилиш билан ундан олдинги диний қарашлардан холос бўлиши керак эди. Бунинг учун фикҳ илмини ривожланиши зарур эди [6].

Фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги соҳаси сифатида VIII-X асрларда шаклланди. Фикҳ илми мустақил ҳуқуқшунослик соҳаси сифатида ривожлана бориб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига оид бўлган ҳуқуқий масалаларни қамраб олган: инсон турмуш тарзига оид бўлган муомалот, ибодат, ахлоқ нормаларидан иборат.

Бу даврда ислом динининг турли ўлкаларга кириб бориши ва у ерларда турли дин ва маҳаллий урф-одатлар билан тўқнашиши натижасида ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида кўплаб мазҳаблар юзага келди. Фикҳ илми ислом ҳуқуқшунослиги ва шариат қонун-қоидалари билан шуғулланувчи ўзига хос соҳаларидан бири ҳисобланади.

X асрга келиб мусулмон олимлари тарафидан суннийликдаги энг йирик диний-ҳуқуқий мазҳаблардан шофеийлар, моликийлар, ҳанафийлар қайд қилинди. Ҳанбалий мазҳабига мансуб бўлган фақиҳларни фақат XII аср бошларига келиб эътироф эта бошладилар.

Мусулмон мамлакатларининг аксариятида тарқалган ҳанафийлик ҳуқуқий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа фикҳий ҳукм чиқаришда қуйидаги етти манбага суянган:

1. Қуръони Каримга, сабаби у шариатнинг устуни, Аллоҳнинг муқаддас каломи;
2. Суннати набавийга – бу Аллоҳнинг китобини изохловчи, диннинг дақиқ жойларига маълумот берувчи, Расулulloҳ (с.а.в.) нинг сўзлари, амаллари бўлгани учун;
3. Ижмоъга, яъни мусулмон уламоларидан бўлган мужтаҳидларнинг Расулulloҳ (с.а.в.) вафотларидан сўнг бирор даврда шаръий ҳукм қилган иттифоқи;
4. Қиёсга, қачонки, бир ҳукмни Қуръондан, ҳадисдан ва саҳобаларнинг сўзларидан топмасалар, қиёсга мурожаат қилинган. Қиёснинг усул уламолари истилоҳидаги таърифи – ҳукмига далил келмаган воқеани ҳукмига далил келган воқеага, ҳар иккала воқеа ҳукм асосида бир хил бўлганлиги сабабли тобе қилишдир;
5. Урф – одатга. Урф деб мусулмонлар Қуръонда, суннада ва саҳобаларнинг амалларида учрамаган, одатланиб қолиб бажариладиган амалларга айтилади. Урф икки

хил: саҳиҳ ва фосид турларда бўлиб, саҳиҳ урф шаръий ҳужжат деб эътироф этилади [5].

Мовароуннаҳрнинг фикҳ намоёндалари ана шу манбаларнинг асосчиларини мустаҳкамлашда ўзига хос таълимотлар ташкил этди ва бу таълимотлар нафақат ўлка мусулмонлари, балки бутун мусулмон дунёсида ҳуқуқий таълим ва халқлар маънавиятини шакллантириш соҳасида мўътабар манбалар қаторидан ўрин олди.

Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда маданий ва маънавий ҳаётнинг бир қисми бўлган фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги назарий жиҳатдан ишлаб чиқилди ва амалий жиҳатдан турмушга татбиқ қилинди. У ўз ичига қуйидаги икки соҳани қамраб олган:

1. Муомалот – жамиятни, мусулмонларнинг кундалик турмуш тарзини, уларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш;
2. Ибодат – исломнинг бешта амалий жиҳатдан бажарилиши лозим бўлган талаблар.

Ҳанафийлик мазҳаби доирасида маҳаллий одатлар, удумлар ва тасаввурларни юзага чиқариш қорахонийлар давридаги фақиҳлар қаламига мансуб бўлган.

Мовароуннаҳрда йирик ҳадисшунослик мактаби билан бирга ўз удумлари ва тартиб – қоидаларига эга бўлган фикҳ мактаблари ҳам мавжуд бўлган.

VIII-XII асрларда бутун ислом ҳуқуқшунослигининг сунна мактаби мазҳаблари, шунингдек, Мовароуннаҳрда пайдо бўлган ва тараққий этган ҳуқуқ мактабларида яратилган ҳуқуқий таълимотларнинг асосий ғоялари, шубҳасиз, 2000 йилда таваллудининг 910 йиллиги кенг миқёсда нишонланган Мовароуннаҳр ҳуқуқ мактабининг намоёндаси, буюк фақиҳ олим Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ал-ҳидоя фил фуруъ ил-фикҳ” (“Ҳуқуқ тармоқлари бўйича қўлланма”) асарида ўз аксини топди ва нафақат ўрта асрлар Ўрта Осиёда, балки ҳозирги кунларга қадар ҳам ислом ҳуқуқининг сунна мактаби ҳукмронлик қиладиган мусулмон мамлакатларининг ўқув юртларида ҳуқуқдан асосий дарслик қўлланмага айланди. Бурҳониддин Марғинонийнинг мазкур асари ҳуқуқшунослик билан бир вақтда мусулмонлар маънавий маданиятини шакллантиришда асрлар давомида юксак нуфузга эга бўлди [4].

Халқимиз маънавий маданиятини шаклланишида Мовароуннахрда яратилган ҳуқуқий мерос ва ҳуқуқий таълим тизими пойдевори фақат шариат манбалари бўлган Қуръон, Сунна, Ижмоъ ва Қиёсгагина асослангани эмас, балки Ҳанафийлик мазҳаби бошқа фикҳ мактабларидан реал воқеъликка яқинлиги билан ажралиб турган ва кўпгина мусулмон мамлакатларида фикҳ илми соҳасида катта эътиборга эга бўлган. Шунинг учун ҳам мазкур ҳуқуқий кадриятлар нафақат аждодларимиз ҳуқуқий илм ривож тарихи, балки бутунжаҳон ҳуқуқи ва мусулмон аҳли маънавий маданияти тарихида жуда катта қимматга эгадир. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев аждодларимиз илмий мероси ҳақида фикр юритганда Бурхониддин Марғиноний ижодини юксак баҳолаб, халқлар маънавий маданияти ривожига қўшган хисса ҳақида шундай деган эди: Олимнинг "... бу соҳада ўзи яратган буюк асарлари ва мактаби билан исломий ҳуқуқ асосларини белгилаб бергани ва шу илмнинг ҳар томонлама ривож топишига қўшган хиссаси билан шу заминда етишиб чиққан бизнинг буюк ватандошимиз Марғиноний ҳазратларига тенг келадиган бошқа аллома камдан-кам топилади десак, асло муболаға бўлмайди" [1]. Дарҳақиқат олимнинг асарлари ҳуқуқ ва маънавиятни ривожланишида катта эга бўлди.

Инсонпарварликнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, закот олишга аҳолининг фақат маълум бир гуруҳи, яъни ҳақиқатан ҳам моддий ҳимояга муҳтож гуруҳигина ҳақли бўлиб, уларнинг энг биринчиси фақир ва мискинлардир. Улар моддий жиҳатдан ниҳоятда ночорлардир.

Демак, закот энг аввало ҳеч нарсаси йўқ, ёки жуда озгина нарсаси бор кишиларга берилади ва уларни моддий ҳимоя қилишга хизмат қилади.

Моддий ҳимояга муҳтож бўлган юқорида зикр қилинган ижтимоий табақаларнинг ҳаммаси ҳам закотга баробар ҳақли эканликлари "Ҳидоя"да Қуръон оятлари ва ҳадисларга таянган. Бу ҳақда шундай дейилади: "Бизнинг (ҳанафийларнинг) асосимиз шуки, закот Аллоҳнинг ҳақи бўлиб, юқоридаги мазкур тоифадаги одамлар фақирликлари сабабли закот олишга мустаҳик бўлдилар, шунинг учун закотнинг қайси бирига сарф этилганлигининг фарқи йўқ."

Шу муносабат билан Марғиноний ўта муҳим инсонпарварлик аҳамиятига эга бўлган бир ғояни илгари суради. Гарчи закот олишга фақат ислом динига эътиқод қилувчилар ҳақли деб ҳукм чиқарилган бўлса ҳам, лекин бошқа динга эътиқод қилувчилар ичида ҳам моддий ҳимояга муҳтож табақаларга хайр-садақанинг бошқа ҳамма турлари берилиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Марғинонийнинг ушбу фикрлари катта маънавий ва ғоявий аҳамиятга ҳам эгадир. Чунки, бу ерда биринчидан, инсонпарварлик, инсоний мурувват ва меҳр-шафқат нуқтаи-назаридан фикр юритилаётган бўлса, иккинчидан бошқа динларга эътиқод қилувчиларнинг ислом давлатида нафақат моли ва жони ҳимояга олиниши ҳақида, балки уларнинг моддий ёрдамга эҳтиёж туғилганда ижтимоий ҳимояга ҳам олиниши ҳақида ҳам ҳукм чиқариляпти. Бу азалдан халқимизга хос бўлган диний бағрикенгликнинг маълум даражада ҳуқуқий томондан ҳам расмий эътироф этилишидир. Учинчидан масаланинг бундай қўйилиши ҳозирги кунда ҳам кўп миллатли ва кўп конфессияли мамлакатимизда турли миллатга ва диний эътиқодларга мансуб фуқаролар ўртасида ўзаро ҳурмат-эҳтиром ва ишонч, диний бағрикенглик ва ўзаро ҳамкорлик ришталарини яна ҳам мустаҳкамлашда катта мафкуравий ва ғоявий аҳамиятга эгадир. Шу муносабат билан биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги таъкидини келтириб ўтмоқ лозим: "Бугунги кунда йигирма биринчи аср бўсағасида, башарият мураккаб тараққиёт жараёнини бошидан кечириётган бир пайтда диний бағрикенглик, турли динларга мансуб халқлар ўртасида мулоқот ва амалий ҳамкорликни кучайтириш ниҳоятда долзарб аҳамият касб этмоқда" [2].

Марғинонийнинг асарларида келтирилган фикрлари ҳозирги даврда ижтимоий-маънавий ҳаётимизда дин номи билан амалга оширилаётган, лекин аслида ҳақиқий эътиқоддан узоқ бўлган айрим хайр-эҳсон номи билан қилинаётган диний маросимларга баҳо беришда катта маърифий-маънавий аҳамиятга эгадир. Чунончи, сўнгги йилларда хайр-эҳсон номи билан гўё эътиқод нуқтаи-назаридан амалга оширилаётган турли маросимлар (марҳумнинг йигирмалик ва йиллик маросимлари, ва ҳақозо) ни кузатадиган бўлсак, уларнинг баъзилари

ҳақиқий хайр-эҳсондан жуда узоқ эканлигини, дабдаба ва сохта обрў учун қилинаётганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Чунки, уларда қатнашаётган ва ноз-неъматлардан баҳраманд бўлаётганлар орасида биронта ҳам хайр-эҳсонга мухтожларни учратиш қийин. Афсуски, шундай маросимларнинг ҳақиқий моҳиятини англамаган ёки пухта англамаган мусулмонлар онгига сингдиришга масъул бўлган мутасаддилар “амру-маъруф” қилишнинг вожиблиги ва савоблигини рўқач қилиб, ушбу маросимларнинг яна ҳам авж олишига бепарво бўлмоқдалар. Ахир “амру-маъруф” ҳолис ният билан бўлиши керак-ку! Шундай кўринишда ва ўзи учун маълум манфаатни кўзлаб қилинган “амру-маъруф”, хайр-эҳсон ҳақиқий эътиқодга мос келармикан? Уни Аллоҳ йўлида қилинган ҳолис хайр-эҳсон деб бўлармикан?

Марғинонийнинг инсонпарварлик ғоялари билан боғлиқ закот ҳақида чиқарган ҳукмларининг, билдирган фикр-мулоҳазаларининг юқоридаги саҳифаларда қилинган таҳлилидан хулоса қилиш мумкинки, уларда энг аввало юксак инсонпарварлик ғоялари, инсоний меҳр-мурувват, силаи раҳм ғоялари жамиятда маълум табақаларни яъни моддий ёрдамга мухтож табақаларни мумкин қадар ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, шариат номи билан бунга қодир бўлган мусулмонларни ўз мусулмонлик бурчини, яъни бажарилиши зарур бўлган ислом фарзларидан бирини адо этишга даъват қилади. Иккинчидан, закотдан бошқа хайр-садақанинг барча турларини ғайридинларга ҳам бериш мумкин, деган ҳукми билан ўрта асрлар учун ниҳоятда улкан ғоявий аҳамиятга эга бўлган ва халқимизга азалдан хос бўлган диний бағрикенглик ғояларини илгари суради. Учинчидан топиб олинган бойликни ёки пулни эгасига қайтариш зарурлиги ҳақидаги ва бошқа шунга ўхшаш ҳукмлари билан инсонларни маънавий покликка, ҳалолликка, бировларнинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик каби ахлоқий фазилатга даъват этиши билан катта тарбиявий аҳамият касб этади. [3]

Марғиноний қарашларида инсоний мурувват, меҳр-шафқат, хайр-саховат, бағрикенглик, шу жумладан диний бағрикенглик туйғулари билан йўғрилган ҳукмлар, фикр мулоҳазалар асосий ўринни эгаллайди. Шу

билан бирга давримиз учун маънавий-ахлоқий аҳамият касб этган ҳолда маълум даражада ижтимоий аҳамиятга ҳам эгадир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М. Мирзиёев ўзининг “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз” асари “Ўзбекистон”, 2016 йил 112 бет.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон. 1993.
3. Абдулвахҳоб Халлоф. Усул ул-фих. // С.Мухиддинов таржимаси. Т., “Адолат” 2016.
4. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. Т., Ислон университети нашриёти. 2017.
5. Азимджонова С. Бобур и его труд. “Бобурноме” в кн. Записки Бабура. Т.: 1994.
6. Алишер Навоий. 15 жилдик асарлар тўплами. 15-жилд. Т., 1970.
7. Амир Темур. Темур тузуклари. Т., 1980.
8. Амир Темур. Зафар йўли. Т., 1990.
9. Баходиров Р., Расулов Д. Ислон илмларининг буюк алломалари. Т., 2000.
10. Абдулқодир Ўда. “Ат-Ташриъул-жиноий ал-исломий муқоринан бил-қонунил-ваъзий” (Шариатда жиноят қонунларини дунёвий қонунлар билан қиёсий ўрганиш). Ж.1. – Байрут: 1985.
11. Ал-Табарани. (Тарих Ал-Расуль Ал-Мулук); Хусайн Хамид Хассан. Принцип равенства в Исламе. Исламабад, 1995.
12. Хусейн Хамид Хусан. Принцип равенства в Исламе. Международный Исламский Университет. Академия Дауа, 1995.